

Ключевые слова: український язык, язык фольклора, исконная лексика.

D.PEREVERZEV

ETIMOLOGICAL DEPTH OF LEXICS OF UKRAINIAL WEDDING DRAMA

The article analyzes the Ukrainian archaic vocabulary functioning in the wedding ritual.

Key words: the Ukrainian language, language of folklore, inherited lexicon.

УДК 738.3:398.21

Марія ПОШИВАЙЛО

ФОЛЬКЛОРНА КАРТИНА РЕМІСНИЧОГО ЖИТТЯ ГОНЧАРІВ У ЧАСО-ПРОСТОРОВИХ ВИМІРАХ

У статті розглядається образ гончаревої дороги та гончаря в українських биличках XIX – XX століття. На основі фольклористичних записів відомих українських вчених, фольклористів, етнографів, проаналізовано та виділено характерні особливості цих фольклорних текстів. Велика увага приділена виявленню регіональних відмінностей биличок. Робиться спроба пояснити локальне поширення сюжетів та образу гончаря, який часто має справу з демонічними створіннями. Для порівняння використовуються тексти биличок сусідніх з Україною держав: Польщі, Білорусії.

Ключові слова: гончар, дорога, цвинтар, український фольклор, билички, демонічні істоти.

Підґрунтям появи биличок, у яких фігурує образ гончаря, був високий рівень розвитку гончарного промислу в Україні й значущий суспільний статус гончарної культури. У місцевостях, де гончарство не набуло достатнього розвитку, а тамтешнє населення користувалося майже винятково привізним глиняним посудом, гончарські билички не потрапили до темарію усної народної творчості. Можливо, дослідники фольклору не зафіксували їх,

оскільки обстежували передовсім найцікавіші в етнографічному аспекті регіони.

Метою даної статті є дослідження українського фольклору, зокрема биличок, у зв'язках з традиційною гончарною культурою нашого народу та виявлення їх регіональної специфіки.

Цей фольклорний жанр має цільову установку на відтворення немовби реальних подій, які траплялися серед місцевого населення, були взяті з власного життя оповідача або його знайомих. Образ гончаря в биличках має багато спільних рис у різних регіонах України, що пов'язано з однаковими світоглядними уявленнями про гончарство та його майстрів різних етнічних груп українців.

Про незвичайні випадки, пов'язані з гончарями, та їх магічну силу розповідається в численних биличках, записаних українськими, російськими, польськими фольклористами. На відміну від казки чи легенди цей фольклорний жанр має цільову установку на відтворення немовби реальних подій, які траплялися серед місцевого населення, були взяті з власного життя оповідача або його знайомих. Як правило, билички мають моралізаторський, повчальний характер, акцентуючи увагу на неправильних чи злочинних діях когось щодо гончарів. Грубій силі або обману в них протиставляються надприродні можливості гончарів. Одночасно вони виконують дидактичну роль своєрідного попередження, застереження, унеможливлення недобррозичливого ставлення до гончарів у майбутньому. Для вчених билички постають важливою інформацією для дослідження світоглядних уявлень, вірувань, повсякденного побуту й традицій українців.

Їх зафіксували відомі фольклористи й етнографи впродовж першої половини 1870-х – 1890-х років (Борис Грінченко, Михайло Драгоманов, Петро Єфименко, Петро Іванов, Олександр Малинка, Іван Манжура, Порфи́рій Мартинович) та інші дослідники. Етнограф Лідія Шульгина впродовж 1926–1928 років періодично вивчала гончарство села Бубнівка Тульчинської округи (Поділля). Там вона записала кілька биличок зі слів місцевих гончарів. Упродовж 1980-х років редактор журналу *«Народна творчість та етнографія»* Василь Скуратівський, російський лінгвіст, завідувач Відділу етнолінгвістики та фольклору Інституту слов'янознавства РАН, професор Світлана Толстая (кожний окремо) записали по одній биличці гончарської тематики в Рівненщині, а професор

кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Іван Павленко – у Чернігівщині.

Опубліковані гончарські билічки в останній третині XIX – першій третині XX століття були зібрані в таких українських губерніях: Чернігівській (7), Харківській (3), Полтавській (3), Подільській (3), Катеринославській (1). Дві билічки в цей же час виявлено серед українського населення Воронежської губернії. Упродовж 1980-х років їх було записано також у Рівненщині (до кінця 1910-х років це був Рівненський повіт Волинської губернії) (2) й Чернігівщині (2). Таким чином, із 9 губерній у складі царської Росії в 6-ти виявлено існування билічок про гончарів. Не з в Київській, Таврійській і Херсонській губерніях, а також на території Західної України (сучасні Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська та більша частина Чернівецької областей), яка до початку XX століття входила до складу Австро-Угорщини.

Дослідження фольклорних творів на цю тему підтверджує закономірність: сюжети з пригодами гончарів у фольклорних творах малого жанру ніколи не трапляються на територіях слабого розвитку гончарного промислу і незначної «присутності» глиняних виробів у побутово-обрядовій культурі місцевого населення. Гончарі стають героями билічок лише тоді, коли в народній уяві їм надається значуща роль у суспільному житті певної групи населення, і коли самі майстри наділяються в народній уяві надприродними здібностями. Людям інколи було важко уявити, як з простого безформенного шматка сірої глини, «народжуються» гончарні вироби. Палахкотіючі горни ремісників подекуди викликали панічний страх у місцевого населення, що формувало забобонні уявлення про надлюдські можливості гончарів.

У більшості билічок сюжет розгортається під час транспортування гончарем своїх глиняних виробів. Традиційно мовиться про переміщення гончарів з метою продажу власних виробів на запряжених кіньми возами. Вони, як правило, й починаються з таких слів: «*Їхав дід із горшками...*» (Вереміївка, Полтавщина); «*Їхав ганчарь з горшками з ярмарку...*» (Решетилівка, Полтавщина); «*Їхав ганчарь з горшками і*

остановився на поляні ночувати» (Ново-Катеринослав, Харківщина); *«Один раз горчешник ночував коло кладовища. Він там випріг свою кобилу...»* (Сгорівка, Харківщина); *«Їхав гончар з горщиками...»* (Микільське, Харківщина); *«Везе ганчар горшки...»* (Новомосковськ, Катеринославщина); *«Їхав гончар...»* (Виблі, Чернігівщина); *«На дорозі їде литвин з горщиками...»* (Філівці, Чернігівщина); *«То їздив литвин з горщиками...»* (Рожнівка, Чернігівщина); *«Заїхав гончар до мужика ночовать...»* (Мрин, Чернігівщина); *«Їхав якомсь гончар по селу...»* (Чернігівщина); *«Їхав один гончар з Ріпок...»* (Напорівка, Чернігівщина); *«Якомсь гончар віз на ярмарок продавати свої вироби...»* (Рівненщина) [9, с. 140; 3, с. 97; 6, с. 222, 224; 7, с. 247; 8, с. 79; 4, с. 168, 174; 12; 4, с. 9; 13, с. 149]. У деяких билічках уже в тексті мовиться, як *«їхав литвин з горщиками»* (Філівці, Чернігівщина); *«І задумав він робить горшки. Купив собі конячку і давай возить глину на горшки»* (Старе, Полтавщина); *«...по селу їздив гончар»* (Пльохів, Чернігівщина); *«...на тім боці ганчар із горщиками їди...»* (Воронезька губернія) [4, с. 172, 247; 2, с. 448; 1, с. 261]. Тільки у двох билічках, сюжетною лінією яких є зустріч гончаря зі святими, мовиться про те, як *«ішов ганчар п'яний з ярмарку...»*, *«Ідут ганчари з ярмарку у понеділок...»* (Бубнівка, Вінниччина) [16, с. 170]. Для порівняння зазначу, що в інших етнічних традиціях, наприклад у польських билічках, йдеться головним чином про пішохідні збутові мандрівки гончарів із мішком за плечима. Така відмінність двох етнічних традицій виявляє відмінні рівні розвитку гончарного ремесла, обсяги домашнього виробництва й ареали збуту глиняного посуду в ХІХ – першій чверті ХХ століття. В Україні зазначеного періоду традиційне гончарство перебувало в zenіті розвитку; глиняні вироби збувалися на значних територіях, інколи віддалених на сотні кілометрів від гончарного осередку. Водночас, у Польщі гончарний кустарний промисел інтенсивно витіснявся промисловим виробництвом ужиткового посуду, ареали його збуту звужувалися.

Отже, населення різних регіонів України зустрічалось з гончарем не в момент його творчої праці (копання глини, приготування формувальної маси, роботи за гончарним кругом, сушіння, поливання чи випалювання глиняних виробів), а саме

тоді, коли він продавав свої вироби на місцевих ярмарках, або ж періодично мандрував до близьких і далеких хуторів, сіл, містечок і міст у пошуках вигідного збуту своєї продукції. Нерідко на торговищах продажем займалися дружини, а майстри в цей час гончарювали вдома.

Гончарі їздили зі своїми виробами переважно весною, другою половиною осені й зимою. Ці календарні періоди були часом, коли темп гончарської роботи дещо уповільнювався, а натомість більш активним ставав мандрівний продаж глиняної продукції. Гончар навантажував свій віз («кучу») посудом і вирушав у далеку дорогу. Саме там з ними зустрічалися пересічні люди. Розповіді про них, як про яскраве явище повсякденного побуту, стали темою численних народних оповідей та биличок. Від цього моменту беруть відлік усі незвичайні пригоди, що траплялися з ремісниками. У більшості биличок сюжет розгортається під час прямування гончарів на ярмарок або ж повернення до дому. Без дороги, яка у фольклорі осмислювалася як зона значного ризику, домінування незвіданого, небезпечного, таких пригод ніколи б не з'явилося. Цей лейтмотив усіх відомих биличок про гончарів постав як закономірне відображення повсякденних побутових реалій.

В українській фольклорній традиції дорога розглядається як сакральна межа між світом живих і світом мертвих, а тому обставлена багатьма пересторогами й заборонами. Увесь простір довкола повсякденного буття людини поділявся на «свій» (освоєний, відомий, відкритий, безпечний) і «чужий» (неосвоєний, незнаний, тасмничий, небезпечний). Відповідно до цього локально розподіляли й демонологічних істот, які населяли цей простір. Перетинаючи межу, вирушаючи в дорогу, людина вступала у тісний зв'язок з інфернальними, демонічними створіннями, які намагалися нашкодити, заплутати, звести зі шляху чи довести до самогубства. Останнє було для них найбільш жаданим, оскільки, згідно з віруваннями, душі таких людей потрапляли в нижчий світ і ставали в один ряд із чортами.

За спостереженнями фольклориста й керамолога Костянтина Рахна, *«кожний значний локус природного ландшафту мав власну демонологічну персоніфікацію. Місця сакральні й позитивно означені протиставлялися нечистим, негативно забарвленим... Людина, що рухалася (рух тут був рисою ідентифікації живої*

істоти, отже, рух означав життя), в'їжджала на терени, які є зоною демона, зоною іншого, нелюдського світу» [11, с. 260].

Вирушаючи в дорогу, гончарі намагалися забезпечити себе від впливу зловорожих сил, які могли перешкодити вдалій поїздки й успішному збутові глиняних виробів. Наприклад, майстри із села Коболчин, що в Чернівеччині, перед виряджанням в дорогу освячували віз із горщиками. Вони весь товар хрестили й окроплювали свяченою водою. З наявних матеріалів випливає, що гончарі були людьми віруючими, а тому молилися, щоби заручитися підтримкою невидимих сил. У більшості випадків це були лаконічні, тісно пов'язані з повсякденним життям молитви-звертання: *«Господи, допоможи довести горшки до базару, продати товар»*, або: *«Поможи, мені, Господи, добре продати, торгувати грошей, щось купити їсти та одягнутися для сім'ї. Поможи, Господи, благаю тебе, Господи, помози»* [11, с. 248]. Інколи в билічках трапляються відомості про застосування гончарями християнських молитов, таких як *«Отче наш»*, *«Вірую во єдиного Бога»*, *«Богородице, діво, радуйся...»*. Знання цих молитов, за однією з билічок, допомогло гончареві-початківцю довести людям, що він не мрець, а живий чоловік [4, с. 247-250].

Гончарям доводилося перебувати в дорозі не один день, тому вони змушені були десь відпочивати й ночувати. За багатьма билічками, звичним місцем для ночівлі були поле, ліс, рідше – хата незнайомих. Проте нерідко зупинка припадала на місце поховання людей:

- *«...З дороги збився і з'їхав аж на кладовище, випріг там коня, положив йому сіна і сам сів вечеряти»* (Решетилівка, Полтавська губернія; середина 1890-х) [3, с. 97];

- *«Один раз горчешник ночував коло кладовища. Він там випріг свою кобилу, кормив її і варив кашу»* (Єгорівка, Куп'янський повіт, Харківська губернія; кінець 1880-х) [6, с. 224].

За відомими билічками, нерідко гончар підсвідомо, не знаючи про це, зупинявся на давніх, уже занедбаних місцях людських поховань:

- *«Їхав ганчарь з горщиками і остановився на поляні ночувати. Шкапа пасеця, а він лежить і не спить. От так як опівночі дивиця, розступаєця земля коло його. Земля розступилась, і наверх землі*

виступила труна; із труни виліз чоловік, знявся і політів» (Ново-Катеринослав, Куп'янський повіт, Харківська губернія; кінець 1880-х) [6, с. 222].

Виявляється, такі місця тимчасових зупинок не були випадковими фольклорними вигадками. Вони були закономірним відображенням реально існуючих традицій облаштування помешкань гончарів побіля цвинтарів або й навіть на місцях давніх занедбаних поховань. Там же нерідко знаходилися й глинища, де гончарі брали сировину для своїх виробів. Так, в історії українського гончарства зафіксовано приклад, коли славетний свого часу гончар Федір Падалка із села Межиріч Лебединського повіту Харківської губернії на межі XIX–XX століть жив безпосередньо на цвинтарі. Відомий український фольклорист і етнограф Микола Сумцов 1901 року побував у майстра й так описав побачене: *«Жилице Падалки находится в конце села. Издали виднеется беловатая скатерть песку; к дому Падалки приходится подъезжать по песку; тем более странное и неприятное впечатление получается, когда вдруг из-за угла открывается среди песков множество больших черных кладбищенских крестов. Подворье Падалки почему-то находится на кладбище»* [14, с. 37].

У одній із білоруських біличок, записаній фольклористом і етнографом Павлом Демидовичем у Мінському повіті Мінської губернії, теж розповідається про гончаря, який жив на території сільського поховання. Із ним трапилася історія, пов'язана з тамтешніми покійниками. Поглиблюючи в хаті яму, де зберігалася глина, гончар викопав дві кістки. *«Примерял он эти кости к себе, и оказалось, что оне принадлежали человеку, много превосходящему его по росту. Эти кости гончар показал еще некоторым из своих соседей и зарыл их, только в другом месте. Ночью во сне к этому гончару явились два казака на сивых конях и стали спрашивать его, зачем он перенес их кости в другое место. На завтра гончар перенес эти кости из новаго места на старое. С тех пор ни разу не являлись ему во сне эти казаки»* [5, с. 139].

Проживання майстрів на цвинтарях чи побіля них не узгоджувалося з існуючим у традиційно-побутовій культурі уявленням, немовби ці культові місця поховання мертвих непридатні для тривалого знаходження живих людей, адже

перебували під контролем демонічних потойбічних сил. Виявляється, на гончарів зазначене табу не поширювалося. За висновком дослідника народного гончарства Олесь Пошивайла, виняткове явище було *«відображенням давніх язичницьких поглядів на гончарство як на священнодійство. Це архаїчний пережиток ще з тих часів, коли гончарі виконували жертовні функції, особливо ж у ритуалах, пов'язаних із відправленням культу предків, вшануванням померлих. З огляду на роль гончаря як посередника між світом живих і світом мертвих його помешкання на місці поховань знаходить цілком логічне витлумачення»* [10, с. 52].

Специфічний вибір місця тимчасової зупинки чи помешкання зумовлював зустріч гончаря з інфернальними істотами, які частіше перебували в зоні межового *«чужого»* (щодо людини) простору. Насамперед, в українських билічках фіксується зв'язок гончаря з упирем (ярижником), чортом і вовкулакою.

У билічках гончар на рівних спілкується з демонічною силою: запрошує упиря до спільної вечері (*«сїдай, будемо вечерять»*). Відповідно й хтонічні істоти називають гончаря *«мій дорогий торговець»*. Подібним чином і архангел Михаїл звертається до гончаря: *«добрий чоловіче»*, а святий Юрій обіцяє: *«...Нічого тобі не буде...»* [3, с. 97; 6, с. 222-224; 7, с. 247; 4, с. 9]. Звідси випливає, що гончар у народних світоглядних уявленнях постає як посередник між світом мертвих і світом божественного, світом зла і світом добра, землею і небом, людьми і Богом.

Образ гончаря в билічках має багато спільних рис у різних регіонах України, що пов'язано з однаковими світоглядними уявленнями про гончарство та його майстрів різних етнічних груп українців. Вітчизняний фольклор змальовує гончарів переважно як працелюбних, справедливих, сміливих, мудрих, сильних, як людей *«знаючих»*, віруючих, чарівників, знахарів і тонких психологів. Як виняток, гончарі бувають пияками, а отримавши від демонічних сил таємні знання, шкодять людям. Позитивні якості й знання гончарів переважають над негативними, що й зумовило їх високий ритуальний статус у традиційному суспільстві як професійної групи населення.

Таким чином, практично в усіх відомих билічках про гончарів, дається вказівка на те, що гончар перебуває в дорозі і не

один день. Зв'язок з потойбіччям (медіаторство між світом живих і мертвих), чародійство гончарів, перебування на межовому локусі, ставало визначальним у виборі місця для ночівлі, найчастіше – побіля цвинтару. Це, зі свого боку, зумовлювало часті зустрічі гончаря з інфернальними створіннями.

На жаль, за матеріалами дослідженої теми, доводиться констатувати менш інтенсивну пошукову діяльність вітчизняних учених упродовж другої половини XIX – XX століття з метою фіксації фольклорної спадщини українців, порівняно з польовими науковими пошуками в інших слов'янських народів. Головною причиною незадовільного стану формування джерельної бази української фольклористики було 300-літнє колоніальне становище й бездержавність України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. В.Г. Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів Митр. Дикарева / В.Г // Матеріяли до української етнології. – 1918. – Т.ХVІІІ. – С. 170-275.

2. Виноградова Л.Н. «Знающие» люди / Л.Н. Виноградова // Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80-90-х гг. XX века, Т.1: Люди со сверхестественными свойствами / Сост. Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – М. : Языки славянских культур, 2010. – С. 437-477.

3. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б.Д. Гринченко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1897. – Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки / [Предисл. Б.Д. Гринченка]. – 390 с.

4. Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов: Земская типография, 1901. – 488 с.

5. Демидович П.П. Из области верований и сказаний белорусов / П.П. Демидович // Этнографическое обозрение. – 1896. – № 2-3. – С. 107-145.

6. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / П. Иванов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1891. – Т.ІІІ. – С. 156-228.

7. Калашниковы Г.А. и А.М. С.Никольское / А.М. и Г.А. Калашниковы // Харьковский сборник. – 1894. – Вып. 8. – С. 173-342.

8. Манжура И. Малорусские рассказы и поверья (Екатеринославской губ.) / И.Манжура // Живая старина. – 1892. – Вып. 1. – С. 78-80.

9. Мартинович П. Українські записи / П. Мартинович. – К. : Типографія Н.Т. Корчак-Новицького, 1906. – 317 с.

10.Пошивайло Олень. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О. Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 408 с.

11.Рахно Костянтин. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів / К. Рахно. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 434 с.

12.Розповідь Павленка Івана Якимовича, 1945 р.н., Київ, 2013 // Приватний архів Марії Пошивайло.

13.Скуратівський Василь. Святвечір: У 2 кн. / В. Скуратівський. – К. : Перлина, 1994. – Кн. 2. – 192 с.

14.Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта: (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии / Н.Ф. Сумцов // Харьков : типо-литография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – 57 с.

15.Шульгина Лідія. Гончарство в с.Бубнівці на Поділлі / Л. Шульгина // Матеріяли до етнології. – 1929. – Вып. 2. – С. 111-120.

16.Czubala Dionizjusz, Czubalina Marianna. Anegdoty, bajki, opowieści garncarzy / D. Czubala. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980. – 200 s.

М. ПОШИВАЙЛО

ФОЛЬКЛОРНАЯ КАРТИНА РЕМЕСЛЕННОЙ ЖИЗНИ ГОНЧАРОВ ВО ВРЕМЕННО-ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ИЗМЕРЕНИЯХ

В статье рассматривается образ гончаровой дороги и гончара в украинских быличках XIX – XX века. На основе фольклорных записей известных украинских ученых, фольклористов, этнографов, проанализированы и выделены характерные особенности этих фольклорных текстов. Большое внимание уделено выявлению региональных различий быличек. Делается попытка объяснить локальное распространение сюжетов и образов гончара, который часто имеет дело с

демоническими созданиями. Для сравнения используются тексты быличек соседних с Украиной государств: Польши, Белоруссии.

Ключевые слова: гончар, дорога, кладбище, украинский фольклор, былички, демонические существа.

M. POSHYVAILO

FOLKLORE PICTURE OF POTTERS CRAFT LIFE IN SPATIAL-TEMPORAL DIMENSIONS

This paper reveals the image of a potter's road and a potter in Ukrainian bylychky - folkloric texts - of the 19th – 20th centuries. Typical characteristics of such mystical stories are analyzed and selected on a base of folkloric field materials by famous Ukrainian scholars, folklorists, and ethnographers. The author focuses on determining the regional peculiarities of the bylychky trying to explain the local spread of motifs and image of a potter, who often deals with demonic creatures. Texts of bylychky from Ukraine neighboring states Poland and Belarus are used for comparison purpose.

Keywords: potter, road, graveyard, Ukrainian folklore, bylychky, demonic creatures.

УДК 821.161.2:82-3

Юлія СОКОЛОВСЬКА

ПЕЙЗАЖ ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У ПРОЗІ ІРЕН РОЗДОБУДЬКО

У статті розглядаються особливості пейзажів та основні прийоми їх змалювання у прозі Ірен Роздобудько. Пейзажі, які використовуються у художніх творах письменниці, тлумачаться у їх зв'язку із головними ідеями прози авторки.

Ключові слова: Ірен Роздобудько, пейзаж.

Людство пов'язане нерозривними зв'язками з навколишнім середовищем. З часів своєї появи на землі воно не мислило себе поза межами природи, частиною якої себе ототожнювало протягом тисячоліть.